

فصلنامه علمی - تخصصی فرهنگ پژوهش

شماره ۳۳، بهار ۱۳۹۷، ویژه تاریخ اسلام

وضعیت اقتصادی یهودیان در دویست سال خلافت عباسی

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۱/۲۱

تاریخ تأیید: ۹۷/۰۲/۲۵

فریبا ترک بیات*

چکیده

بحث اهل ذمه به‌عنوان یکی از گروه‌های ساکن در جامعه، همواره در میان مسلمانان مطرح بوده است. در دوران اول خلافت عباسیان، اهل ذمه به‌خصوص طبیبان و دانشمندان غیرمسلمان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شدند و نفوذشان بیشتر شد؛ بنابراین بررسی وضعیت و نقش اهل ذمه در دوره خلافت عباسیان به‌ویژه در عصر طلایی این دوره، امری ضروری به نظر می‌رسد. در این راستا مقاله حاضر به بررسی وضعیت اقتصادی یهودیان در دویست سال خلافت عباسی می‌پردازد. این مقاله کوششی است برای پاسخ به این سؤال که: تهاجم اقتصادی اهل کتاب بر مسلمانان و نفوذ آنان در کشورهای اسلامی چه تأثیری بر روند این وضعیت اقتصادی داشته است؟ یافته‌های پژوهشی حاکی از آن است که یهودیان در بخش‌های اقتصادی و مالی تمرکز یافته بودند و به همین علت آنان نیز مانند یک عنصر مستقل ظاهر شدند. آنان از دارایی خود در راه کسب نفوذ، اعمال قدرت، گمراه ساختن افکار عمومی و ایجاد تباهی در میان بندگان خدا بهره می‌گرفتند. همچنین یهودیان با صرف هزینه‌های هنگفت؛ معاهده‌ها، حمایت‌ها و امتیاز را از پادشاه یا امیر می‌خریدند. در بسیاری از مناطق، یهودیان تبدیل به مشاوران مورد اعتماد امیران می‌شدند و یهودیان به شاهزادگان نزدیک نمی‌شدند مگر به‌عنوان کارکنان خزانه. در ضمن روش غالب در این پژوهش، تاریخی - توصیفی است و گردآوری اطلاعات از طریق کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: خلافت عباسی، اهل کتاب، یهودیان، تهاجم اقتصادی.

* دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع).
_____

مقدمه

خلفای عباسی در عصر خویش کوشیدند تا در مناطق گسترده تحت قلمرو خود که حاصل فتوحات قبلی مسلمانان بود، ثبات و امنیت ایجاد کنند. در این دوره؛ علم، فرهنگ و هنر تعالی پیدا کردند و اقتصاد رونق یافت و نسبت به دوره‌های قبل، سطح رفاه جامعه بالاتر رفت. اقتصاد جامعه عباسی بر کشاورزی، بازرگانی و صنعت استوار بود. در این میان، کشاورزی مهم‌ترین رکن اقتصادی به حساب می‌آمد؛ زیرا هنوز تحولات عظیم صنعتی صورت نگرفته بود. علاوه بر این، تسلط مسلمانان بر آب‌ها و مناطق حاصلخیز، زمینه مناسبی برای توسعه کشاورزی ایجاد کرده بود. گسترش قراردادهای کشاورزی، تأسیس دیوان، دریافت خراج از کشاورزان و «دیوان الماء» برای حفظ و صیانت از حقوق کشاورزان، شواهد پیشرفت کشاورزی در این دوره‌اند. پایتخت عباسیان، دشت حاصلخیز «سواد» بود. هر شهر بزرگی مانند بغداد را روستاها و باغ‌ها احاطه کرده بود. شهر «واسط» منطقه‌ای کشاورزی بود که سالانه مقادیر هنگفتی محصول به بار می‌آورد. فرآورده‌های کشاورزی، بسیار گوناگون و متنوع گردیدند. محصولات عمده عراق؛ جو، گندم، برنج، خرما، کنجد، پنبه و کتان بود. میوه‌ها و سبزی‌های گرمسیری و سردسیری در دشت حاصلخیز سواد یافت می‌شدند.

کتاب‌های فراوانی که در این دوره درباره گیاهان تألیف یا ترجمه شده نشان می‌دهند که مردم تا چه حد به زراعت ارج می‌نهادند. وسعت فوق‌العاده قلمرو خلافت و اوجی که تمدن به آن دست یافته بود، بازرگانی جهانی و دامنه‌داری پدید آورده بود. طولی نکشید که بندرهایی همچون بغداد، بصره، سیراف، قاهره و اسکندریه، مراکز مهم تجارت خشکی و دریا شدند. تجار مسلمان به سوی شرق تا چین می‌رفتند. بر آنچه گذشت، تراکم موجودی‌های نقدی در دولت اسلامی عهد عباسی را باید افزود که تأثیری بسیار بر

فعالیت‌های تجاری داشت. گرچه غالب گزارش‌های تاریخی مربوط به وضعیت اقتصادی دولت هستند و مورخان کمتر به وضعیت اقتصادی توده مردم پرداخته‌اند اما شواهد فراوان نشان می‌دهند که طبقه وسیعی از مردم تحت حاکمیت عباسیان در فقر و تهی‌دستی زندگی می‌کردند. شاهد دیگر، شورش‌ها و قیام‌های متعدد مردمی است که ریشه در نارضایتی عمومی از اوضاع اجتماعی و اقتصادی در این عصر داشته‌اند. اموال و دارایی‌های فراوان دولت که متعلق به عامه مردم بود، به‌طور عادلانه در بین مردم توزیع نشدند و بیت‌المال صرف رفاه و آسایش صاحبان حقیقی آن نگشت. فاصله طبقاتی شدیدی حاکم شد. بغداد که مرکز تجارت و بازرگانی بود، تنها جیب ثروتمندان و بازرگانان را پر می‌نمود و طبقه متوسط و ضعیف جامعه تحت فشار خراج و مالیات‌ها نمی‌توانستند سربلند کنند. خزینه‌ها و گنجینه‌های دولتی صرف امور دربار می‌شدند و خلفا با کنار نهادن سیره و سنت رسول خدا ﷺ و موازین اسلامی و روی کردن به اخلاق و منش پادشاهان و ملوک کافر کیش، سعی در خوش‌گذرانی و اسراف و تبذیر می‌نمودند. از خلافت اسلامی تنها اسمی برجای مانده بود. این دوران، دوران ظهور و بروز پادشاهان ثروتمندی است که نان دنیا را به نام دین می‌خوردند و عنوان «خلافت» را یدک می‌کشیدند. امیرالمؤمنین! های فاسد و عیاش، هدایای هنگفت و گزاف به شعرا و آوازه‌خوانان و مطربان و رقاصان می‌دادند درحالی‌که عامه مردم در فقر و تنگ‌دستی و فشار زندگی می‌گذرانند. این وضعیت نامطلوب اقتصادی و عدم توجه خلفا در رسیدگی به وضعیت معیشتی مردم و صرف ثروت‌های دولتی در جهت عیش و نوش و خوش‌گذرانی، پیامدهای اجتماعی و فرهنگی خاصی را در این دوره به دنبال داشت. سؤالی که اینجا مطرح است اهل کتاب در این وضعیت اقتصادی چه جایگاهی داشته‌اند؟

تهاجم اقتصادی اهل کتاب بر مسلمانان

انسان تحت تأثیر زمینه‌های مادی زندگی خود است و نیازهای مالی او بر رفتارهایش اثر بسیار می‌گذارد. برخی از اهل کتاب با توجه به تأثیر مادیات بر زندگی فرد، با رساندن آسیب اقتصادی بر جامعه اسلامی، در پی سست کردن بنیان عقیدتی، ایجاد اعوجاج در رفتار مسلمانان و بر هم زدن ثبات و نظم در جامعه اسلامی در زمان معصومان علیه‌السلام بودند. همه اهل کتاب یکسان نبودند، بلکه عده‌ای از آنان همواره با اخلاق خوش و روی گشاده با مسلمانان برخورد می‌کردند، عده‌ای نیز بی‌اعتنا بودند و دسته دیگری با عناد و لجاجت به دشمنی با اسلام و مسلمانان پرداخته مزاحمت‌هایی را متوجه مسلمانان می‌ساختند.^۱ در حقیقت اهل کتاب به‌عنوان پیروان ادیان الهی پیش از اسلام، رفتار ثابتی در برخورد با مسلمانان نداشتند و هرچند دست‌کم گروهی از آنان، با ابراز دشمنی نسبت به مسلمانان، هجمه‌های گوناگونی را بر آنان وارد کردند که تهاجم اقتصادی یکی از آنهاست.^۲ نمونه‌هایی از تهاجم‌های اقتصادی اهل کتاب بر مسلمانان از قبیل تحریم، عدم بازپرداخت اموال مسلمانان و تخریب اقتصاد داخلی مسلمانان با ترغیب آنان به بخل در منابع تاریخ اسلام وجود دارد.^۳

۱- تحریم اقتصادی

از جمله هجمه‌هایی که گروهی از اهل کتاب در حق مسلمانان روا داشتند، تحریم اقتصادی برای تضعیف و زیر فشار قرار دادن آنان بود. بی‌تردید فقر مالی موجب پایین آمدن آستانه تحمل افراد و کاهش استقامت در برابر مشکلات است. فرد تنگ‌دست ناخواسته تمایل دارد که به نحوی اسباب فقر را برطرف کند. گروهی از اهل کتاب با

۱. محمدرضا اسدی، محمدحسین طاهری آکردی، شیوه دفاعی اسلام در برابر هجمه‌های اقتصادی اهل کتاب، مجله معرفت

ادیان، سال هفتم، شماره چهارم، پاییز ۹۵، ص ۸

۲. همان، صص ۷-۲۸.

۳. محمدرضا اسدی، محمدحسین طاهری آکردی، پیشین، ص ۱۰.

آگاهی از این موضوع، با حربه^۱ تحریم، مسلمانان را تحت فشار اقتصادی قرار می‌دادند تا آنان را وادار به دست کشیدن از آیین مقدس و آرمان‌های بلند خود کنند. این نوعی تهاجم نرم بر مسلمانان بود. طباره در این باره می‌گوید: بعضی از یهودیان باهدف دور ساختن مسلمانان از دینشان دست به اموری زدند که از جمله قطع ارتباط اقتصادی با کسی بود که به اسلام گردن می‌نهاد.^۱

۲- عدم بازپرداخت اموال مسلمانان

گروهی از اهل کتاب معتقد بودند که مسئول حفظ امانت‌های دیگران نیستند. حتی حق تملک آن‌ها را نیز دارند. آنان برای این کار خود چنین استدلال می‌کردند که ما کسانی هستیم که پیامبر خدا و کتاب او در میان ما بوده است. پس ماییم که قوم محترم هستیم و دیگران و اموالشان نزد ما احترامی ندارند. عدم بازپرداخت اموال مسلمانان از جانب اهل کتاب، می‌توانست مسلمانان را در تنگنای اقتصادی قرار دهد. از این رو نوع دیگری از تهاجم اهل کتاب بر مسلمانان در قالب هجمه^۲ اقتصادی به شمار می‌آید.^۲

۳- تخریب اقتصادی داخلی مسلمانان با ترغیب آنان به بخل

مخالفتان اسلام دریافتند که ضربه‌هایی که از خارج بر اقتصاد یک جامعه وارد می‌شود، می‌تواند با چاشنی آسیب‌پذیری داخلی اقتصاد آن جامعه، بسیار مؤثرتر واقع شود. از این رو علاوه بر تهاجم‌های اقتصادی از خارج، به سراغ راه‌هایی رفتند که از درون، اقتصاد مسلمانان را دچار تزلزل کند. از جمله کارهایی که از اهل کتاب در این راستا انجام شد - قرآن کریم نیز به آن اشاره کرده است - سفارش به بخل و عدم کمک اقتصادی به

۱. عفیف عبدالفتاح طباره، چهره یهود در قرآن، مترجم سید مهدی آیت‌اللهی، ۱۹۸۴ م، ج ۱، ص ۳۲.

۲. محمدرضا اسدی، محمدحسین طاهری آکردی، شیوه دفاعی اسلام در برابر هجمه‌های اقتصادی اهل کتاب، مجله معرفت ادیان، سال هفتم، شماره چهارم، پاییز ۹۵، ص ۱۰.

حکومت اسلامی، رهبر آن و سایر مسلمانان بود. یهودیان به مسلمانان سفارش می کردند که اموال خود را این گونه مصرف نکنید چراکه دچار فقر می شوید.^۱

به طور کلی، یهودیان در بخش های اقتصادی مالی تمرکز یافته بودند و به همین علت آنان نیز مانند یک عنصر مستقل ظاهر شدند. بعضی معتقدند ثروت از قدرت یهودیان است و آنان از دارایی خود در راه کسب نفوذ، اعمال قدرت، گمراه ساختن افکار عمومی و ایجاد تباهی در میان بندگان خدا بهره می گیرند. این تهمت ها ریشه هایی داشت؛ زیرا یهودیان با صرف هزینه های هنگفت؛ معاهده ها، حمایت ها و امتیاز را از پادشاه یا امیر می خریدند.^۲ چنان که در بسیاری از مناطق، یهودیان تبدیل به مشاوران مورد اعتماد امیران می شدند تا آن زمان یهودیان به شاهزادگان نزدیک نمی شدند مگر به عنوان کارکنان خزانه.^۳

چگونگی نفوذ اقتصادی یهود در کشورهای اسلامی

یهودیان هنگام فتح شهرها با مسلمانان همکاری کردند و اطلاعات خود درباره وضعیت زمین و معبرهای قابل نفوذ را در اختیار مسلمانان گذاشتند. همکاری میان یهودیان و مسلمانان، سبب بهبود وضعیت آنان شد و یهودیان در قبل، حق مالکیت و پرداختن به بازرگانی را نداشتند و در انجام اعمال دینی شان نیز با قیوداتی مواجه بودند. حال در آزادی کامل می توانستند از این حقوق بهره مند شوند. به همین دلیل بود که در زمان حاکمیت مسلمانان، تاجران، سیاستمداران و برخی از دانشمندان بزرگ از یهودیان به جهان معرفی گردید.^۴

۱. همان، ص ۱۰.

۲. عبدالوهاب المسیری، ج ۲، ص ۳۸.

۳. ژاک آتالی، یهودیان، جهان و پول: تاریخ اقتصادی قوم یهود، ترجمه علی اصغر سرحدی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱، ص ۱۵۷.

۴. نقش مسلمانان در انتقال تمدن اسلامی به اروپا، صص ۶۳ - ۶۲.

یهودیان در منزلگاه‌های عمده تجاری زمینی و دریایی خواه متعلق به مسیحیان خواه مسلمانان، حضور داشتند. آنان از بین‌النهرین تا مراکش، از قفقاز و کریمه تا اسپانیا، از خلیج فارس تا کرانه مالابار^۱ درآمد و شد بودند. آنان نوعی صنف تشکیل می‌دهند که انحصار برخی مشتریان را برای خود حفظ می‌نمایند و مبادلاتی که تنها قدرت هدایت آن به دست آنان است را سروسامان می‌دهند و کمابیش فعالیت یهودیان در قرون پیشین را نیز منعکس می‌نمایند.

بسیاری از بازرگانان یهودی، کشتی‌های حامل کالاهای خود را همراهی می‌کنند. کالاهای آنان عبارت‌اند از منسوجات، رنگ‌ها، دارو، عطر، مس، برنز، شکر، روغن، شراب، پشم، ماهی خشک‌شده، سکه‌های طلا و نقره و نسخ خطی؛ ولی هیچ نشانه‌ای از سلاح و برده دیده نمی‌شود. آنان نهایت دقت را در حفظ کالاها از خطر موریانه و آب به کار می‌برند و در دسته‌بندی کاغذ، پارچه و گره زدن مهارت بالایی دارند. مشتریان آنان، دیگر یهودیان هستند. برای معرفی محصولاتشان از نوعی نمایندگی تبلیغاتی استفاده می‌نمایند و مبلغی به‌عنوان حق‌الزحمه می‌پردازند. آنان برای جلوگیری از خطرات احتمالی، کالای خود را در کشتی‌های گوناگون بارگیری می‌کنند. در زمان جنگ مسیر خود را عوض می‌کنند و میان زندگی و مرگ، دست‌وپا می‌زنند. در این زمان با حکومت‌ها و سپاهیان درگیری دارند مگر این که تأمین‌کننده آن‌ها باشند.^۲

یهودیان کاشف ادویه، داوطلبانه در دنیای جدید غوطه‌ور می‌شوند. با ورود به هر کشوری به فراگیری زبان آنجا می‌پردازند و با فرهنگ آنجا خود را منطبق می‌سازند. آنان

۱. ساحل مالابار از نظر تاریخی به کل ساحل جنوب غربی هند اشاره می‌کند که در دشت ساحلی باریک کارناتاکا و کراالا بین گهات غربی و دریای عرب قرار گرفته است. ساحل مالابار در طول تاریخ ثبت‌شده از حدود سه هزار سال قبل از میلاد تا به حال یک مرکز تجاری برای دادوستد با بین‌النهرین، مصر، یونان، رم، بیت‌المقدس و جهان عرب بوده است. به دلیل گرایش به دریا و دریانوردی و تجارت، شهرهای ساحل مالابار جهان‌وطنی شده‌اند و پذیرای برخی از یهودیان، مسیحیان سوریه، مسلمانان و هندی تبارهای انگلیس هستند.

۲. ژاک آتالی، یهودیان، جهان و پول: تاریخ اقتصادی قوم یهود، ترجمه علی‌اصغر سرحدی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱، صص ۱۸۱-۱۸۲.

با ادبیات همان‌جا گفت‌وگو می‌کنند، فلسفه می‌خوانند و به شیوهٔ مردم آنجا لباس می‌پوشند و از خشک‌سالی یا امراض واگیردار رنج می‌برند.^۱

قراردادها همچون مطالبات بازرگانان توسط حقوق تلمود مورد حمایت هستند. حواله و اعتبارنامه به زبان عبری نوشته می‌شود زیرا در صورت سرقت برای دزدان مورد استفاده‌ای ندارد. زمانی که انتظامات محلی به نوشته‌های عبری پی می‌برند، پیک‌ها از علائم مخفی به زبان عبری استفاده می‌کنند. موارد اختلاف به‌وسیلهٔ دیوان‌خانه و به‌کارگیری حقوق مذهب یهود حل‌وفصل می‌شود و هرگز قوانین کشوری که در آن به سر می‌برند یا از آن می‌گذرند مورد استفاده در حل اختلافات قرار نمی‌گیرند. حقوق این‌گونه بازرگانان خانه‌به‌دوش در سفر است. بازرگانان یهودی این‌گونه سنگرهای زبان‌شناسی میان شرق و غرب را در هم می‌ریزند. آنان فعالیت‌ها را یکدست می‌نمایند. اندیشه‌ها را منتقل و متون را ترجمه می‌کنند. (از زبان یونانی به عربی و از عربی به لاتین). آنان در اسلام بنی‌عباس مورد پذیرش خوبی قرار گرفتند.^۲

روابط اقتصادی یهودیان در عصر عباسی

هنگام فتوحات اسلامی، اقلیت یهودی به کشاورزی و دامداری می‌پرداختند و اغلب آنان مشاغل دستی داشتند اما با پایان عصر اموی و آغاز عصر عباسی، با توجه به آنچه تاریخ‌نگاران «انقلاب بازرگانی قرون هشتم و نهم» می‌نامند، شرایط کاملاً تغییر کرد. این انقلاب تجاری، شرایط یهودیان را کاملاً تغییر داد و سبب شد که آنان به تجارت محلی و بین‌المللی و صرافی و رباخواری بپردازند. با فرارسیدن قرن دهم میلادی نهادهای مالی و بانکی یهود به حدی رسیدند که در بغداد و قاهره به دولت وام می‌دادند. در جهان اسلام میان مسلمانان و اهل ذمه، حتی شرکت‌های تجاری ایجاد شد. واقعیت این است که

۱. همان، ص ۲۱۱.

۲. همان، صص ۱۸۳-۱۸۴.

طبقهٔ محلی بازرگانان در جهان اسلام چندان قوی بود که از بازرگانان ذمی بیم نداشت؛ بلکه آنان را مکمل خود می‌دانست.^۱

بازرگانان یهودی در دربار خلفای عباسی به جایگاه ممتازی دست یافتند.^۲ در انباشتگی بی‌اندازهٔ جمعیتی بغداد، یهودیان هر حرفه‌ای را پیش می‌گیرند. آنان همانند عامهٔ مسلمانان نه‌چندان توانگر و نه‌چندان تهیدست هستند. آنان به‌صورت گروهی در محله‌های غیر بسته زندگی می‌کنند. در آنجا هم مانند مکان‌های دیگر، ربی‌ها یهودیان را وا می‌دارند تا خانهٔ خود را به دست مسلمانان در محله‌های یهودی ندهند. قوانین مسلمانان حتی برای یهودیان، اولویت مالکیت بر املاک عمومی را به رسمیت می‌شناسد. شبکه جماعت بازرگانان سه پایتخت بغداد، قرطبه و اسکندریه را به هم مرتبط می‌سازند. بازرگانان یهودی میان آن‌ها درآمد و شد هستند.^۳

آنان اجناس مرغوب شرقی به مقصد اسپانیا، ایتالیا یا اروپای شمالی صادر می‌کنند. به بغداد ابریشم، ادویه، دارو، برده و پوست‌های منطقهٔ شمال، منسوجات از مبدأ، موز از تنگری سائون و رون ولانگ دوک وارد می‌کنند. آنان برای انتقال دادن سرمایه جماعت‌ها بر اساس دستخط‌های ساده برنامه‌ریزی می‌نمایند. شمار دیگری از یهودیان، مزرعه‌دار عمده هستند. پرداخت مالیات مناطق را ضمانت می‌کنند.^۴ ظاهراً جایگاه ویژه بازرگانان در تمدن اسلامی در گروه‌های یهودی نیز انعکاس پیدا کرد. چهره‌های بارز تجاری، ستون فقرات نخبگان دینی یهودی را تشکیل می‌دادند و بر آن اعمال نفوذ می‌کردند.^۵ در سال

۱. عبدالوهاب المسیری، ج ۴، ص ۲۶۶.

۲. موريس لومبارد، جغرافیای تاریخی جهان اسلام در چهار قرن نخستین، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، سمیه طباطبایی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰، ص ۲۳۵.

۳. ژاک آتالی، یهودیان، جهان و پول: تاریخ اقتصادی قوم یهود، ص ۱۶۷.

۴. همان، ص ۱۶۷.

۵. عبدالوهاب المسیری، ج ۴، ص ۲۶۶.

۱۰۳۰ م خانواده توستوری که در تجارت سنگ‌های قیمتی توانگر شده‌اند؛ عمده‌ترین حامی مالی خلیفه معتصم می‌شوند.^۱

خلفای بغداد برای حفظ مقام خلافت که به وسیله قدرت‌های گریزان چهار تکه شده است به سوی مشاوران و صرافان یهودی می‌شتابند، آنان منابع مالی‌شان را اداره می‌کنند، پولشان را نظم می‌دهند و قرض‌های فراوان به آنان پرداخت می‌نمایند که خلفا از محل جمع‌آوری مالیات‌ها آن را پس می‌دهند که همان مشاوران و صرافان یا دیگر بازرگانان بدان گمارده شده‌اند.^۲

در سال ۶۵۴ فیضان آب دجله موجب جاری شدن سیل در دو ناحیه بغداد شد. یهودیان و مسلمانان اقدام به ساختن سد نمودند. عده‌ای از اهالی که سد به ملکشان آسیب می‌رساند مخالفت کرده و با آنان درگیر شدند. یهودیان فریاد زدند «یا آل خیبر» داروغه بغداد جمعی از آنان را گرفت و به غائله خاتمه داد.^۳ تا اینکه بغداد زوال می‌یابد و قدرت اقتصادی خلفا در شن‌های بیابان نابود می‌شود. در این زمان برگزیدگان یهودی به سوی مصر و اسپانیا رهسپار می‌گردند. در سال ۱۰۸۰ خلیفه المقتدر واپسین یهودیان بغداد را ناچار می‌کند که علامت زردرنگی بر لباس خود بدوزند و مهری که کلمه ذمی روی آن نقش دارد به کار برند. بدین گونه روزگار خوش هزار و پانصدساله یهودیان بین‌النهرین به پایان رسید.^۴

در چرخش هزاره، زمانی که بغداد افول می‌کند، قسطنطنیه همه ورق‌های برنده برای تبدیل شدن به مرکز اقتصادی جهان را در دست دارد. یهودیان در آنجا روزگار سپری می‌کنند و شغلی در پیش می‌گیرند از جمله رنگرزی، پوست‌فروشی، بافندگی، تجارت، فروشندگی، واسطه‌گری هر کالایی - گاهی هم تأمین‌کننده نیازهای دربار - فروش پوشاک

۱. ژاک آتالی، یهودیان، جهان و پول: تاریخ اقتصادی قوم یهود، ص ۱۶۹.

۲. همان، ص ۱۶۸.

۳. همان، ص ۱۵۶.

۴. همان، ص ۱۶۸.

و جواهرات، شمار بسیار کمی هم به شغل مالی یا قرض دادن روی آوردند.^۱ البته لازم به ذکر است که قرض دادن یک شغل شمرده نمی‌شد. آن پیشه‌ای فرعی برای اغلب یهودیان است. در برخی جماعت‌ها، همه یهودیان بالغ، قرض دهنده و کشاورز، قرض دهنده و تاجر، قرض دهنده و پزشک و قرض دهنده و خام خام هستند.^۲

---

۱. همان، ص ۱۸۷.

۲. همان، ص ۲۰۹.

نتیجه‌گیری

اهل کتاب به‌عنوان پیروان ادیان الهی پیش از اسلام، رفتار ثابتی در برخورد با مسلمانان نداشتند. هرچند دست‌کم گروهی از آنان، با ابراز دشمنی نسبت به مسلمانان، حمله‌های گوناگونی را بر آنان وارد کردند که تهاجم اقتصادی یکی از آنها بود. بازرگانان یهودی در دربار خلفای عباسی به جایگاه ممتازی دست یافتند. در انباشتگی بی‌اندازه جمعیتی بغداد، یهودیان هر حرفه‌ای را پیش می‌گیرند. آنان همانند عامه مسلمانان نه‌چندان توانگر و نه‌چندان تهیدست هستند؛ اما با تمام این‌ها بغداد نخستین شهر یهودیان دنیا نبود و مذهب یهود بین‌النهرین نقش هزاره است که اندیشه خود را از دست داده است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. اسدی، محمدرضا، محمدحسین طاهری آکردی، شیوه دفاعی اسلام در برابر هجمه‌های اقتصادی اهل کتاب، مجله معرفت ادیان، سال هفتم، شماره چهارم، پاییز ۹۵.
۲. رضوانی، محمدصادق، نقش مسلمانان در انتقال تمدن اسلامی به اروپا، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۴.
۳. زاک، آتالی، یهودیان، جهان و پول: تاریخ اقتصادی قوم یهود، ترجمه علی‌اصغر سرحدی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱.
۴. طباره، عقیف عبدالفتاح، چهره یهود در قرآن، مترجم سید مهدی آیت‌اللهی، ۱۹۸۴ م، ج ۱.
۵. لومبارد، موريس، جغرافیای تاریخی جهان اسلام در چهار قرن نخستین، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، سمیه طباطبایی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰.
۶. محمد المسیری، عبدالوهاب، گفتمان صهیونیستی، ج ۲، تهران: زمزم هدایت، ۱۳۸۶.

